

Beslut

Datum 2022-01-18
Dnr RAÄ-2021-3142

Avdelning Kulturmiljöavdelningen
Enhet Förvaltningsärenden och bidrag

Ändring av skyddsbestämmelser för det statliga byggnadsminnet Fårö fyrplats, Fårö Butleks 1:22 Gotlands kommun och län

Riksantikvarieämbetet beslutar med stöd av 8 § förordningen (2013:558) om statliga byggnadsminnen att bifogade skyddsbestämmelser ska gälla för Fårö fyrplats, Fårö Butleks 1:22 Gotlands kommun och län.

Ärendet

Skyddsbestämmelserna har setts över i samband med att Sjöfartsverket har uppdaterat vårdprogrammet för det statliga byggnadsminnet. Tidigare skyddsbestämmelser innehöll felaktigheter. Skyddsbestämmelserna omfattade bl.a. en byggnad (avträdeslänga) som sedan många år är borta. Vidare har historik och motivering lagts till och skyddsbestämmelserna, i sin helhet, har förtydligats.

Ett förslag till ändring av skyddsbestämmelserna remitterades 2021-12-28 till Sjöfartsverket som svarat att de står bakom skyddsbestämmelserna.

Detta beslut har fattats av enhetschefen Solveig McKenzie efter föredragning av handläggaren Kersti Lilja.

Solveig McKenzie

Kersti Lilja

Riksantikvarieämbetet

Box 1114
621 22 Visby
Tel 08-5191 8000
E-post registrator@raa.se
www.raa.se
Org.nr 202100-1090
Bankgiro 5052-3620

Beslutet har signerats elektroniskt och saknar därför namnunderskrift.

Kopia till:

Länsstyrelsen i Gotlands län, Gotlands kommun, Gotlands museum, RAÄ/Bebyggelseregistret

Skyddsbestämmelser för det statliga byggnadsminnet Fårö fyrplats, Fårö Butleks 1:22, Gotlands kommun och län

Skyddsbestämmelser

Byggnadsminnet omfattar området innanför linjen på bifogad karta.

Följande byggnader ingår i byggnadsminnet:

- A. Fyrtorn
- B. Nya fyrmästarebostaden
- C. Fyrvaktarebostaden
- D. Fyrbiträdesbostaden
- E. Bodlänga
- F. Källare
- G. Tvätt- och bagarestuga
- I. Vedbod
- K. Kruthus
- L. Kanonhus
- M. Fotogenbod
- N. Mistmaskinhus

Följande skyddsbestämmelser gäller för byggnadsminnet:

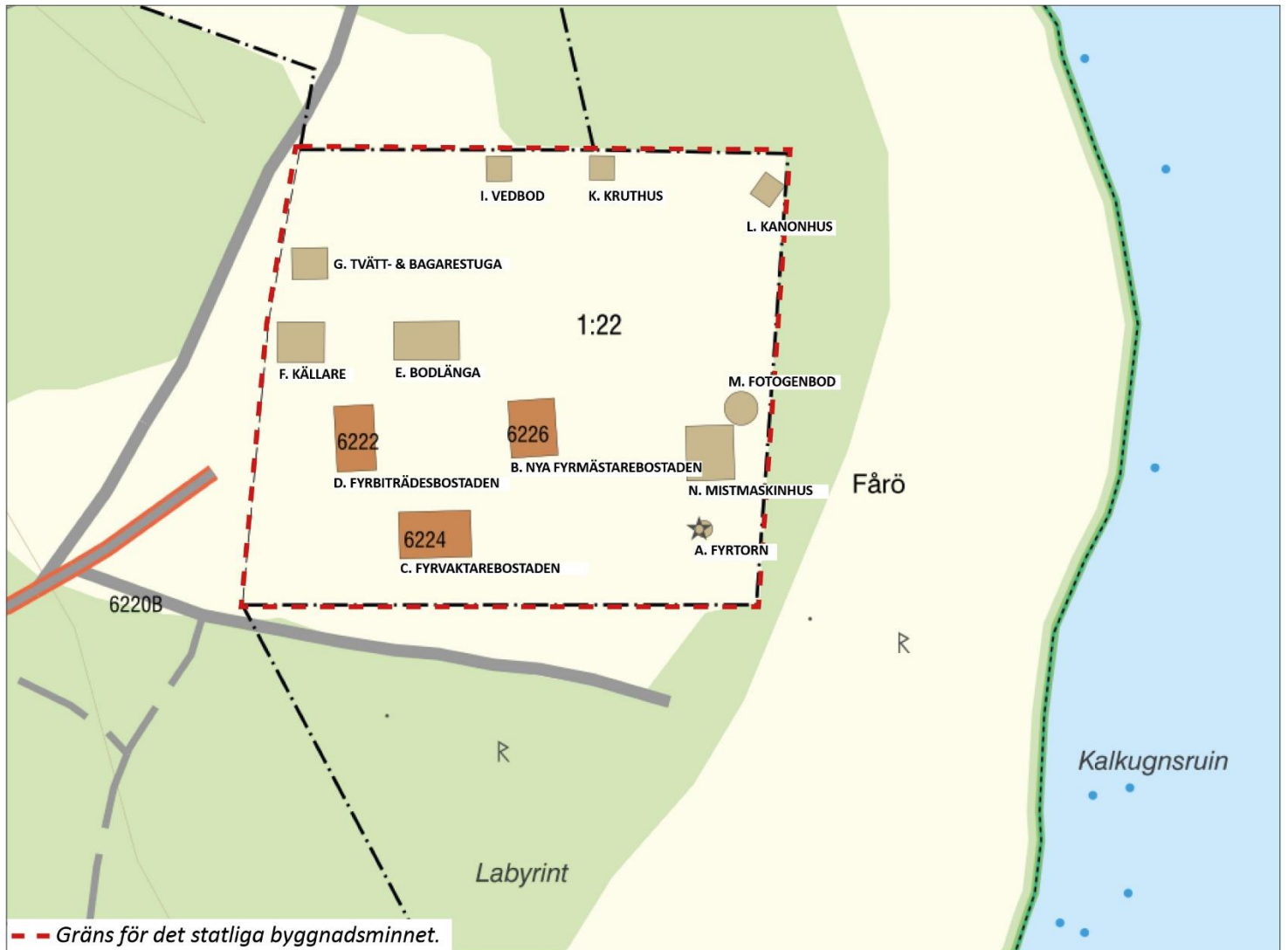
1. Området får inte ytterligare bebyggas eller på annat sätt förändras. Inom området får inte vidtas sådana åtgärder med mark och vegetation som minskar byggnadsminnets kulturhistoriska värden. Omgärdande stenmur, brunn med pump, flaggstång och framladdningsstation skall bevaras. Självsådda träd, buskar och annat sly undantas från ändringsförbudet. Nya permanenta tillskott såsom skyltar och belysning får inte placeras inom byggnadsminnet.
2. Byggnaderna och omgärdande stenmur får inte rivas, ej heller till sitt yttre byggas om eller på annat sätt förändras.

3. Byggnaderna ska vårdas och underhållas så att de inte förfaller. Vård- och underhållsarbeten ska utföras med material och metoder som är anpassade till byggnadens egenart på ett sådant sätt att byggnadens kulturhistoriska värden bevaras. Materialen ska vara kompatibla med varandra och metoderna, möjliggöra framtida underhåll, vara återbehandlingsbara och anpassas i egenskaper såsom kulör och ytstruktur till byggnadsminnet.
4. I byggnaderna får stommen inte rivas, byggas om, göras ingrepp i eller ersättas med andra material. Undantag från förbud mot ingrepp i stomme gäller för håltagningar upp till 30 mm i diameter. Sådana ingrepp får dock inte göras intill varandra.
5. I byggnaderna får ingrepp i, eller ändring av, planlösning och fast inredning tillkommen före år 1950 inte göras.
6. I följande uthus: bodlänga (E), källarebyggnad (F), vedbod (I), kruthus (K), kanonhus (L) och fotogenbod (M) får omålade ytskikt inte övermålas och patina skall bevaras.
7. Kvarvarande äldre teknisk utrustning i fyren ska, om fyren tas ur bruk eller om den äldre tekniken byts ut, bevaras i befintligt skick på plats i fyren.

Om det finns särskilda skäl får, enligt 7 § förordningen (2013:558) om statliga byggnadsminnen, byggnadsminnet ändras i strid mot skyddsbestämmelserna. Den statliga förvaltaren ska lämna in ansökan om tillstånd till sådan ändring på en särskild blankett till Riksantikvarieämbetet.

Upplysningar

Fornlämningar i det statliga byggnadsminnets närhet, såsom labyrint och rester av en kalkugn, omfattas av skydd enligt 2 kap. kulturmiljölagen (1988:950). Länsstyrelsen är tillsynsmyndighet.

Tomtkarta över Fårö fyrplats. Källa: Lantmäteriet

Begreppsförklaringar

Med *mark* avses den jord som omger byggnaderna med eller utan beläggning och anlagd växtlighet.

Med *vegetation* avses trädrader, trädgrupper, enstaka större träd, planterade buskar, häckar, gräsmattor och perenner. Med trädgrupper avses medvetet anlagda grupper av träd av samma art.

Med *vård och underhåll* avses åtgärder för skötsel som behövs för att vidmakthålla en byggnads tekniska egenskaper och utseende. Underhåll avser både arbeten som måste göras vid upprepade tillfällen och speciella åtgärder som ska hålla byggnaden i gott tekniskt skick. Till underhåll räknas inte åtgärder som tillför en byggnad nya egenskaper, till exempel en ny kulör. Exempel på underhållsåtgärder är: ommålning, putslagning, lagning av tak och utbyte av skadade delar, dock inte omläggning av hela takytor eller omputsning av hela byggnaden.

Med *material och metoder* som är anpassade till byggnadernas egenart avses material och metoder som ursprungligen användes när en byggnad eller byggnadsdel uppfördes. I de delar av byggnadsminnet där kulturhistoriskt relevanta material fortfarande används får dessa inte ersättas med andra material. Med metoder avses bland annat bearbetning av trä och applicering av puts och färg.

Med *stomme* avses byggnadens konstruktiva/bärande delar såsom bjälklag, balkar, pelare, valv, takstolar, bärande ytterväggar och bärande innerväggar, murar, murstockar och grundkonstruktioner. Till stomme räknas inte de ytskikt som finns på bärande konstruktioner, till exempel putslager, färgskikt och golvmaterial. Med undantagna mindre ingrepp avses genomgående håltagningar exempelvis för ledningsdragningar och uppfästningsanordningar. Ingreppen får dock inte utföras på en stomme med kulturhistoriskt värdefulla ytskikt, äldre bjälkar och oputsade väggar.

Med *planlösning* avses det sätt rummen eller utrymmen i en byggnad är fördelade och belägna i förhållande till varandra. Med förändring avses till exempel rivning av väggar, trappor, upptagning eller igensättning av dörröppningar, ändring av kommunikationsvägar, rumsformer och rumsvolymer samt delning av rum med väggar eller bjälklag.

Med *fast inredning* avses det varmed byggnaden blivit försedd, om det är ägnat till stadigvarande bruk för byggnaden eller del av denna. Fast inredning omfattar till exempel dörrar, fönster, lister, taklister, paneler, golvbeläggning, trappor och räcken, eldstäder och kakelugnar.

Med *ytskikt* avses samtliga lager av färg, tapeter, puts och även obehandlade ytor, såväl kända som okända, dolda och synliga.

Kulturhistorisk värdebeskrivning

Uppbyggnaden av Fårö fyr visar på dåtidens hantverkstraditioner och byggnadstekniker men även på Lotsverkets status.

Fyrplatsen berättar än idag om tidigare boendeförhållanden och livet vid fyren som innebar att fritid och arbete gick hand i hand. Fyrplatsen inrymmer tydligt avläsbara tillskott och förändringar som bl.a. återspeglar hur boendestandard och levnadsvillkor på platsen har förändrats och utvecklats. Platsens historiska utveckling speglas tydligt i tillkomsten av nya byggnader som alla besitter en viktig del i det kulturhistoriska värdet. Fårö fyrplats kulturhistoriska värdena är kopplade till platsens funktion som fyrplats vilken utgörs av en näst intill komplett fyrmiljö som visar på hur livet på fyrplatsen fungerat. Alla bevarade byggnader återspeglar kopplingen till arbetet med att sköta fyrlyuset.

Bostadsbebyggelsen är mycket typiskt utförd och består i likhet med många andra fyrplatser av rödmålade träbyggnader med vita knutar och fönster. Bostadshuset har generellt en mycket välbevarad planlösning

och med ett flertal ursprungliga detaljer och snickerier, men också tydliga inslag från 1940-talets renovering då bl.a. kök byttes ut.

Flertalet uthusbyggnader uppfördes också i trä och gavs slamfärgsmålade fasader medan bodlängan utgör en lokal avvikelse eftersom den är uppförd i kalksten och vitkalkad. Det samma gäller fotogenboden som är uppförd helt i betong med en för fyrplatser unik sexkantig form. Generellt är alla uthusbyggnader mycket välbevarade och flertalet av dem är i originalutförande sedan uppförandet under 1800-talets andra hälft, vilket får betraktas som unikt.

Den fyrtekniska utvecklingen under senare delen av 1800-talet, med flera innovativa uppfinningar, tydliggörs på Fårö inte minst genom att hela fyrornets övre del höjdes 1891 för att rymma en ny stor linsapparat. Linsapparaten ersattes dock med en ny mindre lins på 1970-talet. Det kulturhistoriska värdet har påverkats i och med bytet. Bytet till en mindre lins är dock också ett steg i den fyrtekniska utvecklingen och utgör därmed en viktig årsring. Förändringarna i fyrtekniken tydliggörs också genom de olika uthusbyggnader som uppförts och ändrats i takt med att framför allt utvecklingen av bränsle för att driva fyren förändrades. Dessa funktioner är avläsbara på Fårö och ger en tydlig bild över hur driften av fyrlyuset förändrats. Den första bodlängan inrymde bl. a. förråd för rovolja och vid övergången till fotogen på 1880-talet uppfördes den unika sexkantiga fotogenboden i betong. Även mistsignalerings tekniska framsteg – från de enkla kanonerna till mistsignalering och tyfoner – är avläsbara i bebyggelsen. Här uppfördes tidigt kruthus för förvaring av krut till kanonerna, sedermera byggdes ett knallsignaleringshus och så sent som 1948 uppfördes ett mistmaskinhus för motordriven mistmaskin. Detta gör det möjligt att förstå fyrplatsens historiska betydelse och den tekniska utvecklingen ger ett stort pedagogiskt värde.

Fårö fyr utgörs av en natur- och kulturhistoriskt speciell plats och fyren har ett symbolvärde för Fåröborna och utgör ett viktigt sjömärke för handelssjöfarten och fiskerinäringen. Miljön som helhet bidrar till

stämningsskapande och skönhetsmässiga upplevelser. Samma egenskaper hos miljön ger även möjligheter att förstå miljöns bakgrund och fortsatta utveckling som statligt byggnadsminne, vilket utgör ett kulturhistoriskt värde.

Historik

Fårö fyrplats anlades på 1840-talet och fyren har sedan dess varnat för de förrådiska Salvoreven utanför Holmudden. Fyrtornet i sten ritades av löjtnant Johan Thomas Byström (1810-1870) och konstruktör Carl Sandell (1820-1874), bägge anställda vid Lotsverkets Fyringenjörskontor. Lotsverket skrev ett byggnadskontrakt med byggmästaren Jonas Jonasson som var flitigt anlita av verket, och fick de flesta kontrakten för att uppföra nya fyrar runt om i Sverige på 1840-talet. Fyrplatsen anlades under åren 1846-1847 och fyren tändes första gången den 21 oktober 1847. De som arbetade med byggnationen av fyren kom huvudsakligen från Fårö och det man då kallade Storlandet, dvs Gotland.

Samtidigt som fyren uppfördes ett bostadshus för fyrmästaren och fyrvaktaren samt en bodlänga med latrin. Övriga byggnader på fyrplatsen har tillkommit löpande allt eftersom behoven ändrats och ökat. Flertalet byggnader uppfördes under 1800-talets andra hälft och den sista uppfördes så sent som 1948. Förutom att en länga med avträden har rivits, är dagens fyrmiljö komplett.

Fyrtornet är uppfört av kalksten med synlig bearbetad kalkstenssockel, markerad stengesims och vitkalkat torn, vilket kröns av den karaktäristiska kopparlanterninen. Även fönsteromfattningar är utförda i kalksten liksom de dekorativa stenkonsoler som bär upp fyraltanen. Hela det vindlande trapphuset upp genom tornet är också utfört av kalksten. Samtliga av dessa egenskaper är karaktäristiska för de monumentala stenfyror som uppfördes i Sverige kring 1840-talet, men få av landets stenfyror fick en lika högrest utformning som fyrarna på Fårö och Ölands norra udde.

Fårö fyr klassificeras som en spegelfyr vars ljus syntes 3,5 mil. Tornet kröns av en lanternin som ursprungligen inrymde en omgående spegelapparat med 12 paraboliska speglar som alla var försedda med en rovoljelampa. På vardera sida om en kvadratisk järnställning fanns 3 lampor monterade. Apparaten drevs mekaniskt av ett urverk med lod och hade en omloppstid på 8 minuter, vilket gav fyra lika starka sken med cirka 30 sekunders varaktighet och 1,5 minuts mörka mellantider. Samma fyrapparat monterades även i fyren på Hoburg (förr kallad Gotlands södra udde).

År 1882 byttes de ursprungliga rovoljelamporna ut mot fotogenlampor med veke. Det fanns då 12 envekiga fotogenlampor för konstant nivå (s.k. nivålampor). Bytet av bränsle innebar ett starkare sken. Fotogenbränslet medförde dock en betydande eldfara, vilket gjorde att det år 1891 uppfördes en särskild fotogenbod på fyrplatsen. I regel placerades bodarna på erforderligt avstånd från den övriga fyrbebyggelsen men på Fårö gjöts byggnaden i betong och fick därmed en mer brandsäker utformning. När den ursprungliga spegelapparaten skulle bytas ut 1891 mot en ny linsapparat av 1a ordningen (1840 mm i diameter) var man tvungen att höja fyren eftersom den stora linsen inte rymdes inom befintligt utrymme. Förändringen innebar att bröstmuren höjdes och lanterninen byggdes om. Linsapparaten tillverkades av den franska firman F Barbier & Cie, belägen i Paris. Linsapparaten hade en dioptrisk planlins med bulls-eye och inslipade ringar, 12 fack å 30°, roterande på 4 koniska stålhjul, urverk med lod samt en femveckig fotogenlampa för konstant nivå. Fyrapparaten vägde flera ton och för att minimera friktionen roterade den tunga linsapparaten i en behållare fylld med kvicksilver. Inuti linsen fick det plats sex personer så det är lätt att föreställa sig hur gigantisk fyrapparaten var. Fyrapparaten utgjordes av ett kugghjulsmaskineri som drevs av ett lod, vilket löpte i en lodtrumma som gick ända ner till botten av fyrtornet. Lodet var mekaniskt och var fjärde timma var fyrapersonalen tvungen att dra upp det för hand. Linsapparaten moderniserades 1907 då det installerades en så kallad luxbrännare, vilket innebar att

fotogenlampan ersattes med en glödstrumpa för förgasad fotogen. Luxbrännaren bestod av en självverkande regulator som kombinerades med gasackumulatörer. Principen innebar att med hjälp av tryckluft pumpades fotogenet upp till brännaren där det förgasades och förbrann kring ett glödnät, vilket resulterade i ett mycket starkt ljussken. Ljusstyrkan på Fårö ökade i och med detta från 58.000 till 138.000 Hefnerljus (gammal enhet för att mäta ljusstyrka). Elektriskt ljus kom till fyrplatsen på 1940-talet. År 1957 monterades en cirkulär radiofyr på Fårö. År 1976 automatiserades fyren och den stora linsen av 1:a ordningen byttes ut mot en mindre linsapparat av 4:e ordningen (500 mm diameter) med dioptrisk trumlins 320°. Det är denna fyrapparat som finns kvar än idag.

År 1977, avbemannades fyrplatsen. Radiofyrens sändningar stängdes ned år 1992 i samband med att 25 av Sveriges 38 radiofyror lades ned. Med anledning av radiofyren och fyrplatsens strategiska läge har fyrplatsen även använts för militära ändamål. Ett av utrymmena i bodlängan gjordes under krigsåren om till skyddsrum med bl.a. en ståldörr vilket visar på platsens betydelse under andra världskriget.

Vid dimma hade fyrpersonalens i uppgift att varna sjöfarande som riskerade att komma för nära land. Den ursprungliga mistsignaleringen på Fårö var en gongong. Dessa hängde ofta i en träställning. När fartygen signalerade i dimman besvarade fyrpersonalen deras ljudsignaler genom att slå i gongongen. Ljudet hördes i regel inte tillräckligt långt så 1886 fick fyrplatsen en mistsignalkanon (mynningsladdare) av kommendör Engströms konstruktion, vilken placerades på gårdsplan. Samma år byggdes även ett kruthus (Hus K) och eventuell var det även nu som det byggdes ett kanonhus (Hus L). Det nya signalsystemet fungerade på samma sätt som det föregående - fartygen signalerade och fyrtjänstemännen svarade med kanonskott.

Den första mistsignalkanonen kompletterades år 1907 med ytterligare en Engströmskanon som flyttats från fyrplatsen på Ölands södra udde. En av kanonerna utbyttes 1927 mot en mistsignalkanon som kom från

Utklippans fyrplats. Än idag står fortfarande en av Engströmkanonerna kvar på gårdsplan och minner om den tid när kanonskotten ljöd över farvattnen för att vägleda fartygen i dimma och dålig sikt.

Kanonerna användes fram till 1934 då fyrplatsen istället fick sin första knallsignalapparat. Avfyrningen skedde från Knallsignaleringshuset (F.d. Kanonhuset, Hus L). Patronerna hängdes upp på en tjock järnplåt som monterades i en järnstång vilken man drog fram och tillbaka när det skulle laddas om för nya knallskott. I byggnaden fanns luckor ut mot havet genom vilka laddningarna sköts ut. Området direkt utanför byggnaden har varit inhägnat. Knallsignaleringen pågick fram till 1948-49 då det byggdes ett speciellt mistsignaleringshus (Hus N) in till fyren som inrymde en tyfonanläggning. Att slippa knallsignaleringen, som kunde pågå i veckor när dimman låg tung över farvattnen, blev ofta en stor lättnad för såväl fyrfolket som för närboende. Även tyfonen gav dock ifrån sig ett högt ljud och gick under namnet "skrikan". Tyfonen signalerade 3 signaler var 120 e sekund. Den drevs av tryckluft via en råoljemotor med kompressor som stod i mistmaskinhuset. Själva tratten satt placerad uppe i fyrtornet och det gick ett luftrör mellan huset och tyfonen. I samband med elektrifieringen byttes tyfonen ut mot en ny som användes fram till avbemanningen år 1977.